

ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท

An Analysis of Sufficiency Economy Based on Theravada Buddhism

พระครูประโชติวิสุทธิคุณ

PhrakhruPrachotithitikhun

ไพฑูรย์ สวนมะไฟ

.Phaithoon Saunmafai

พระครูภาวนาพัฒนบัณฑิต

Phrakhru Bhāvanāphatthanabandit

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ร้อยเอ็ด

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Roi Et Buddhist College

E=mail: teddy.bo.ntk@gmail.com

Received: 14 April 2026; Revised: 25 April 2026; Accepted: 27 April 2026

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง 2) เพื่อศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจพอเพียง และ 3) เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และแหล่งข้อมูลอื่นๆ ผลการวิจัยนำเสนอในรูปแบบพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เป็นการยึดหลักทางสายกลาง พึ่งตนเอง ตามหลักความพอประมาณ มีเหตุผล มีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี สามารถนำไปเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่สมดุลและยั่งยืน รวมทั้งช่วยเพิ่มศักยภาพของผู้คน ครอบครัว ชุมชน และประเทศชาติ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจพอเพียง คือ หลักความสันโดษ (สันตญีสูตร) หลักความเป็นผู้รู้จักประมาณ (มัตตัญญูตาธรรม) หลักทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทาธรรม) หลักการพึ่งตนเอง (นาถกรณธรรม) หลักใช้จ่ายโยคะทรัพย์ (โยคะวิภาคธรรม) และหลักของประโยชน์สุขในปัจจุบัน (ทิฏฐธัมมิกัตถธรรม) แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การประยุกต์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง โดยยึดหลักความเป็นผู้รู้จักประมาณ หลักทางสายกลาง หลักการพึ่งตนเอง หลักปัญญา 3 และหลักสุจริต 3 เป็นต้น เพื่อให้เกิดความสุขแบบยั่งยืนต่อไป

คำสำคัญ: แนวคิด, เศรษฐกิจพอเพียง, พระพุทธศาสนาเถรวาท

Abstract

This research has objectives: 1) to study the concept of sufficiency economy; 2) to study the Dhamma principles related to sufficiency economy; and 3) to analyze the sufficiency economy based on Theravada Buddhism. A qualitative research methodology was used, collecting data from the Tipitaka, Commentaries, texts, documents, related research works and others. The research findings are presented descriptively.

The results of research found that sufficiency economy is the middle way of self-reliance, based on moderation, rationality, and good immunity. This approach can be applied in life to lead to balanced and sustainable development, enhancing the potential of individuals, families, communities, and the country. The Dhamma related to sufficiency economy includes contentment (Santutthidhamma), moderation (Mattaññutā), the Middle Path (Majjhima paṭipadā), virtues that lead to perfection (Nāthakaraṇadhamma), the fourfold division of wealth (Bhogavibhāga), and benefits obtainable here and now (Ditṭhadhammikattha). Sufficiency economy, based on Theravada Buddhism, is the application of Dhamma as a way of life that promotes moderation, the middle path, self-reliance, three types of wisdom (Paññā), and three types of conduct (Sucarita). All of these Dhammas together result in sustainable happiness.

Keywords: Concept, Sufficiency Economy, Theravada Buddhism

บทนำ

มัตตัญญูตา (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) เป็นหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่หมายถึง “ความรู้จักประมาณ” หรือการดำเนินชีวิตอย่างพอดี ไม่มากหรือน้อยเกินไป ซึ่งถือเป็นคุณธรรมสำคัญที่ช่วยให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตได้อย่างสมดุลและไม่ก่อให้เกิดโทษแก่ตนเองและผู้อื่น มัตตัญญูตา ปรากฏอยู่ในหลักธรรมหลายหมวด โดยเฉพาะใน สปัจริยธรรม (ธรรมของคนดี) ซึ่งเน้นให้บุคคลรู้จักความพอดีในด้านต่าง ๆ เช่น การบริโภค การใช้ทรัพยากร การทำงาน และการพักผ่อน การรู้จักประมาณในการบริโภค เช่น การรับประทานอาหารแต่พอดี ไม่มากจนเกิดโรคภัย และไม่น้อยจนร่างกายอ่อนแอ เป็นตัวอย่างสำคัญของการปฏิบัติตามหลักนี้ นอกจากนี้ มัตตัญญูตา ยังครอบคลุมถึงการใช้จ่ายทรัพย์สินอย่างเหมาะสม ไม่ฟุ่มเฟือย รวมถึงการแสดงออกทางวาจาและการกระทำอย่างพอดี มีความยับยั้งชั่งใจ ไม่สุดโต่งไปทางใดทางหนึ่ง หลักธรรมข้อนี้จึงมีความสอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง “ทางสายกลาง” ที่เน้นความสมดุลในการดำเนินชีวิต

ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเป็นแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช ที่พระราชทานแก่ประชาชนชาวไทย เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและการพัฒนาประเทศให้เป็นไปอย่างสมดุล มั่นคง และยั่งยืน ภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยมุ่งเน้นการพัฒนาที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความพอดี ไม่สุดโต่ง และสามารถพึ่งพาตนเองได้ สำคัญของปรัชญานี้ประกอบด้วยหลัก 3 ประการ ได้แก่ ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี กล่าวคือ ความพอประมาณเป็นการดำเนินชีวิตอย่างพอดี ไม่ฟุ่มเฟือยหรือขาดแคลนจนเกินไป ความมีเหตุผล เป็นการตัดสินใจโดยพิจารณาจากข้อมูลและผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นอย่างรอบคอบ และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีเป็นการเตรียมความพร้อมรับมือกับความเปลี่ยนแปลงหรือความเสี่ยงในอนาคต นอกจากนี้ ยังมีเงื่อนไขสำคัญ 2 ประการ คือ ความรู้ ซึ่งต้องมีความรอบรู้ รอบคอบ และระมัดระวังในการนำไปใช้ และคุณธรรม ซึ่งเน้นความซื่อสัตย์สุจริต ความเพียร และการใช้สติปัญญาในการดำเนินชีวิต ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงสามารถ

ประยุกต์ใช้ได้ในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ โดยเน้นการพัฒนาที่ค่อยเป็นค่อยไป ใช้ทรัพยากรอย่างรู้คุณค่า และไม่ประมาทต่อการเปลี่ยนแปลงของโลก อันจะนำไปสู่ความสมดุลและความยั่งยืนในระยะยาว

การประยุกต์ใช้ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ย่อมมีผลทำให้คุณภาพชีวิตของประชาชนดีขึ้น และปัจจุบัน “คุณภาพชีวิต” ได้รับการกำหนดให้เป็นเป้าหมายสูงสุดในการพัฒนาประเทศ ดังนั้นเป้าหมายทุกด้านล้วนมุ่งไปสู่การมีคุณภาพชีวิตที่ดีของมนุษย์ในสังคม คุณภาพชีวิตเป็นสิ่งที่มีความสำคัญและจำเป็นต่อบุคคลและสังคม เป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถกำหนดและสร้างเกณฑ์มาตรฐาน เพื่อให้มีระดับคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นมาได้ และเพื่อทำให้การพัฒนาตนเองและสังคมไปสู่เป้าหมายที่ปรารถนา บุคคลแต่ละคนและแต่ละครอบครัว จึงมีการพัฒนาตนเองในด้านการศึกษา มีแนวคิดและเจตคติที่ดี รู้จักบริหารตนเอง มีความเอื้ออาทรต่อบุคคลอื่น มีอาชีพ มีรายได้ มีคุณธรรมและศีลธรรม ฯลฯ หากทุกคนในสังคมสามารถปฏิบัติได้เช่นนี้ ก็เท่ากับว่า สามารถช่วยยกระดับทั้งของตนเองและสังคมให้มีคุณค่า มีความเจริญงอกงาม พัฒนาไปสู่สังคมอุดมคติได้ ดังนั้นประเทศต่างๆ จึงได้ใช้ความพยายามอย่างเต็มที่ในการที่จะพัฒนาและปรับปรุงคุณภาพชีวิตของประชาชนให้สูงขึ้น จนถึงระดับมาตรฐานที่สังคมต้องการ (กรมการพัฒนาชุมชน, 2551)

จากปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยต้องการที่จะศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท กล่าวคือการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น ความสันโดษ ความเป็นผู้รู้จักประมาณ เป็นต้น มาประยุกต์ใช้กับเศรษฐกิจกระแสหลัก เพื่อเป็นแนวทางปลูกฝังให้คนรู้จักความพอประมาณ ในการดำเนินชีวิต และสามารถพึ่งพาตนเองได้ในยุคสภาพเศรษฐกิจปัจจุบันอันจะส่งผลต่อความยั่งยืนในอนาคต

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง
2. เพื่อศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีการดำเนินการ ดังนี้

1. รูปแบบการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research)

2. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลการวิจัย มีลำดับขั้นตอน ดังนี้

ขั้นที่ 1 สืบค้นและศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง และคำสอนพระพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับเศรษฐกิจพอเพียง จากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา เอกสาร งานวิจัย ตำรา หนังสือ บทความ และเว็บไซต์ที่เกี่ยวข้อง

ขั้นที่ 2 รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง และคำสอนพระพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับเศรษฐกิจพอเพียง จากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา เอกสาร งานวิจัย ตำรา หนังสือ บทความ และเว็บไซต์ที่เกี่ยวข้อง

3. การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่รวบรวมได้มาจัดหมวดหมู่ แยกประเด็น และวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ร่วมกับการพิจารณาความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย แนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เพื่อหาข้อสรุปแล้วดำเนินการเรียบเรียงผลการวิเคราะห์ข้อมูล และรายงานผลการศึกษาในรูปแบบพรรณนาความ

4. การนำเสนอผลการวิจัย

นำเสนอข้อมูลในลักษณะการพรรณนาความ (Descriptive Presentation) ประเด็นที่ศึกษา แก่แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง หลักธรรมเกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง และแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท ตามกรอบของเศรษฐกิจพอเพียงคือคุณสมบัติ 3 ประการ ได้แก่ 1) ความพอประมาณ 2) ความมีเหตุผล 3) ภูมิคุ้มกัน และเงื่อนไข 2 ประการ ได้แก่ 1) ความรู้ 2) คุณธรรม

ผลการวิจัย

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท” มีผลการศึกษาตามวัตถุประสงค์การวิจัย ดังนี้

1. แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง คือ การยึดหลักทางสายกลางในการดำเนินชีวิต ฟังตนเอง มีคุณภาพของชีวิตกับสิ่งต่าง ๆ แนวคิดตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ความพออยู่ พอกิน จะเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตเศรษฐกิจพอเพียงมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับจิตใจ จริยธรรม พุทธธรรม การพัฒนาเศรษฐกิจที่ยั่งยืนเหมาะสมกับสังคมชนบท หรือระบบเศรษฐกิจสหกรณ์ด้วยการฟังตนเอง พอมีพอกินอย่างทั่วถึงและเป็นธรรมในพื้นที่ เนื่องจากแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เป็นกรอบแนวคิดเพื่อการปฏิบัติตนโดยยึดหลักทางสายกลาง และความพอเพียง ผ่านการใช้ชีวิตบนหลักความพอประมาณ มีเหตุผล มีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี พร้อมด้วยความรู้และคุณธรรม ซึ่งผู้คนทุกวัยสามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต มีจุดมุ่งหมายเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่สมดุลและยั่งยืน รวมทั้งช่วยเพิ่มศักยภาพของบุคคล ครอบครัว ชุมชน และประเทศชาติให้พร้อมรับมือกับการเปลี่ยนแปลงทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยี เป็นต้น ดังนั้น ภายใต้กรอบปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ความพอเพียง หมายถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีระบบภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ซึ่งต้องอาศัยความรู้ที่หลากหลาย ความรอบคอบ ในการวางแผนและดำเนินการต่าง ๆ หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงสอดคล้องกับวิถีชีวิตที่เรียบง่ายของคนไทย อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียงและการพึ่งพาตนเอง และความไม่ประมาท เพื่อช่วยปกป้องและรับมือกับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยภายในและภายนอก โดยยังให้ความสำคัญกับความรู้ และคุณธรรมที่สำคัญ เช่น ความซื่อสัตย์สุจริต เพื่อให้ได้มาซึ่งความสมดุลและความยุติธรรมในสังคมตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงแบบยั่งยืนต่อไป

2. หลักธรรมที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง

หลักธรรมที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง คือ หลักความสันโดษ (สันตญูจริยธรรม) หลักความเป็นผู้รู้จักประมาณ (มัตตัญญูตาธรรม) หลักทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทาธรรม) หลักการฟังตนเอง (นาถกรณธรรม) หลักใช้จ่ายโยคทรัพย์ (โยควิภาคธรรม) และหลักของประโยชน์สุขในปัจจุบัน (ทิฏฐธัมมิกัตถธรรม) จัดว่าเป็นหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีความเกี่ยวข้อง หรือสัมพันธ์กับเศรษฐกิจพอเพียง เพราะความสันโดษ ความเป็นผู้รู้จักประมาณ ความใช้จ่ายตามหลักทางสายกลาง (ไม่มากหรือน้อยเกินไป) การฟังพาอาศัยตนเอง การใช้จ่ายโยคทรัพย์อย่างมีการวางแผนโดยการคำนึงถึงความจำเป็นไม่จำเป็นหรือความสำคัญไม่สำคัญ ตลอดถึงหลักการเข้าถึงความสุขในปัจจุบัน ล้วนแต่เป็นหลักธรรมที่สนับสนุนส่งเสริมให้เกิดเศรษฐกิจ

พอเพียงหรือความพอดี เป็นผลให้การดำเนินชีวิตหรือการใช้ชีวิตในสังคมได้อย่างมีความสุขแบบยั่งยืนโดยแท้จริง

3. วิเคราะห์แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักความเป็นผู้รู้จักประมาณ กล่าวคือการที่บุคคลจะมีเศรษฐกิจพอเพียงต้องรู้จักประมาณ มีความเพียงพอ ไม่มีความปรารถนาจนเกินไปหรืออยากได้ (โลก) จนเกินไป ความรู้จักประมาณเป็นการมุ่งพัฒนาคุณภาพชีวิตและจิตวิญญาณของคนให้มีความสำนึก (โยนิโสมนสิการ) ก่อนแล้ว จึงอุปโภคบริโภค คือ การยกระดับชีวิตที่สามารถแก้ปัญหาความทุกข์ของบุคคลได้

ความมีเหตุผล อาจอธิบายได้ในมิติของมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลาง แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักทางสายกลางเป็นการนำหลักทางสายกลางไปประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตหรือความเป็นอยู่สาระสำคัญคือมีความเห็นถูกต้องตรงกับความเป็นจริง (สัมมาทิฐิ) คือเข้าใจเศรษฐกิจหรือความเป็นอยู่ตามหลักความสัมพันธ์แห่งเหตุผล เช่น เข้าใจว่าดำเนินชีวิตอย่างไรจึงจะสามารถตั้งตนได้หรือมีความเป็นอยู่ที่ดี ความเป็นอยู่ของตนนั้นต้องเกื้อกูลสังคมและสภาพแวดล้อมด้วยจึงจะทำให้มีความสุขอย่างยั่งยืน ประพฤติตนแบบพออยู่ พอกิน (พอใช้) ไม่ใช่จ่ายมากจนเกิน ใช้จ่ายให้มีความเหมาะสมกับรายรับ

ภูมิคุ้มกัน อาจอธิบายได้โดยหลักการพึ่งตนเอง (นาถกรณีธรรม) แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักการพึ่งตนเองเป็นการนำหลักการพึ่งตนเองไปประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตหรือความเป็นอยู่ กล่าวคือการที่บุคคลจะมีเศรษฐกิจพอเพียงนั้น ต้องเป็นผู้ที่พออยู่ พอกิน (พอใช้) ด้วยหลักการพึ่งตนเองให้ได้ โดยขั้นแรกเน้นการพัฒนาตนเองให้กินอยู่อย่างพอเพียง ขั้นที่สองจึงเริ่มมีการแลกเปลี่ยนและเกื้อกูลกันมีความเป็นชุมชนและองค์กรชุมชนเกิดขึ้น และขั้นที่สามก็เริ่มมีความเชื่อมโยง และร่วมมือกับโลกภายนอกด้วยการสร้างทำธุรกิจชุมชนขึ้น ซึ่งการนำแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักการพึ่งตนเองหรืออยู่ได้ด้วยตนเอง เป็นสร้างประโยชน์ให้แก่ตนเองและผู้อื่นเพื่อเป็นการพัฒนาชุมชนต่อไป

เงื่อนไขความรู้ ได้แก่ ปัญญา 3 ทาง คือ 1) จิตตามยปัญญา ปัญญาเกิดแต่การคิด การตรึกตรองหาสาเหตุ การคิดพิจารณาหาเหตุผล การสังเกต การไตร่ตรอง ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ 2) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดแต่การสดับตรับฟัง การศึกษาค้นคว้าเล่าเรียนจากครูบาอาจารย์และการศึกษาค้นคว้าจากตำรารับตำราอยู่เสมอ 3) ภวานมยปัญญา ปัญญาเกิดแต่จากการฝึกอบรมหรือการพิจารณาตรึกตรอง และมีการลงมือปฏิบัติจริงๆ เป็นภาคทฤษฎีแล้วปฏิบัติตามได้ เกิดขึ้นหลังจากได้คิดได้ศึกษาเล่าเรียนมาแล้ว เพื่อปรับปรุง พัฒนาชีวิตและสังคมให้ดียิ่งขึ้น ในมิติของเศรษฐกิจคือได้ลงมือปฏิบัติเกี่ยวกับอาชีพหรือเศรษฐกิจจนมีประสบการณ์ตรง ส่วนเงื่อนไขคุณธรรมเป็นเรื่องของการประพฤติตนตามสุจริต 3 หรือกุศลกรรมบถ 10 รวมทั้งคุณธรรมอื่นๆ เช่น ศรัทธา สติ ความเพียร เป็นต้น ศรัทธาหรือความเชื่อในมิติของเศรษฐกิจคือมีความเชื่อมั่นในสิ่งที่ตนกำลังทำอยู่นั้น ส่วนสติคือความมีสติกำกับเตือนตนเองอยู่เสมอว่าเป็นใคร ทำอะไร อยู่อย่างไร มีเป้าหมายเพื่อสิ่งใด ดำเนินการถึงไหน ความเพียรนั้นทำให้งานดำเนินไปได้ ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้จะทำให้สามารถทำงานได้สำเร็จตามความมุ่งหวัง

อภิปรายผล

1. แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง คือ การยึดหลักทางสายกลางในการดำเนินชีวิต พึ่งตนเอง มีคุณภาพของชีวิตกับสิ่งต่าง ๆ แนวคิดตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ความพออยู่ พอกิน จะเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตเศรษฐกิจพอเพียงมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับจิตใจ จริยธรรม พุทธธรรม สอดคล้องกับงานวิจัยของพระวิทย์ ญาณสาโร (คัมภีร์) (2554) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงที่

สอดคล้องกับหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า เศรษฐกิจพอเพียงได้แก่ เศรษฐกิจที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความพอดี พออยู่ พอกิน พอใช้ เศรษฐกิจที่สามารถอุ้มชูตัวเองได้ ให้มีความพอเพียงกับตัวเอง อยู่ได้โดยไม่ต้องเดือดร้อน โดยต้องสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจของตนเองให้ดีเสียก่อน คือ ตั้งตัวให้มีความพอกิน พอใช้ ไม่ใช่ มุ่งหวังแต่จะทุ่มเทสร้างความเจริญ ยกเศรษฐกิจให้รวดเร็วแต่เพียงอย่างเดียว เพราะผู้ที่มีอาชีพและฐานะเพียงพอที่จะพึ่งตนเอง ย่อมสามารถสร้างความเจริญก้าวหน้าและฐานะทางเศรษฐกิจขั้นที่สูงขึ้นไป หลักแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมีความสอดคล้องกับพุทธธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท กล่าวคือมีความขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การงาน และการประกอบอาชีพที่สุจริต ฝึกฝนให้มีความชำนาญและรู้ จริ่ง รู้จักใช้ปัญญาสอดส่องตรวจตราหาวิธีการที่เหมาะสมที่ดี จัด การและดำเนินการให้ได้ผลดี รู้จักคุ้มครองเก็บ รักษาโภคทรัพย์ และผลงานที่ตนได้ ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียร โดยชอบธรรม ด้วยกำลังงานของตน ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสีย คบหาคนดีเป็นมิตร ไม่คบ ไม่เอาอย่างผู้คนที่ชักจูงไปในทางที่ไม่ดี

2. แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามพระพุทธศาสนาเถรวาท

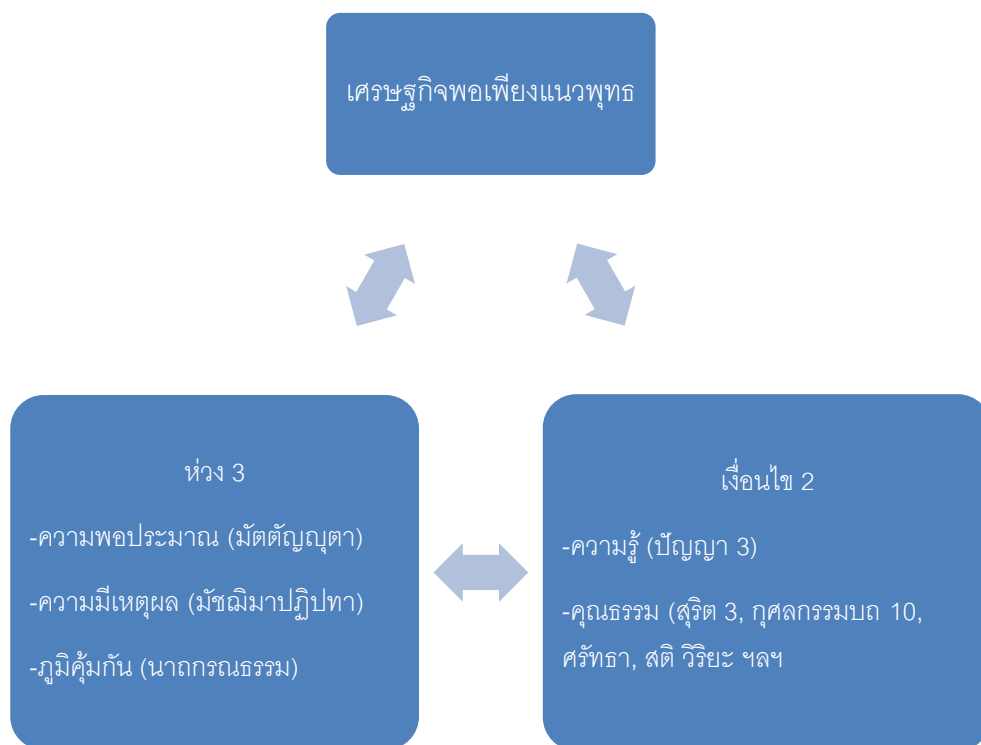
เป็นการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต อันได้แก่ หลักความสันโดษ (พอใจในสิ่งที่ตนมี ยินดีในสิ่งที่ตนได้) หลักความเป็นผู้รู้จักประมาณในการใช้จ่าย (มัตตัญญู) หลักทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ไม่ใช้จ่ายมากเกินไปหรือใช้จ่ายอย่างเหมาะสมกับรายได้ หลักการพึ่งตนเอง การมีเศรษฐกิจพอเพียงด้วยการพึ่งตนเองหรืออยู่ได้ด้วยตนเอง หลักการใช้จ่ายโภคทรัพย์ (โภควิภาค) การแบ่งทรัพย์หรือการจัดการบริหารทรัพย์สมบัติที่หามาได้ออกเป็น 4 ส่วน คือส่วนหนึ่งสำหรับใช้เลี้ยงชีวิตทั้งของตนเองครอบครัว และญาติมิตรให้มีความสุขคิดเป็น 25 % อีกสองส่วนสำหรับการลงทุนเพื่อทำให้ทรัพย์งอกเงยเพิ่มพูนขึ้นมาคิดเป็น 50 % และอีกหนึ่งส่วนสำหรับเก็บไว้ใช้ในยามจำเป็นเช่นเกิดทุกข์ภัย โจรภัย อุทกภัย ราชภัย อัคคีภัย หรือการได้รับเหตุอันไม่คาดฝันเช่นเกิดอันตรายต่าง ๆ เป็นต้นคิดเป็น 25 % เมื่อรวมกันทั้งหมดก็เป็น 100 % พอดี หลักของประโยชน์สุขในปัจจุบัน (ทิฏฐธัมมิกัตถะ) เป็นการนำหลักเศรษฐกิจพอเพียงไปประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตหรือความเป็นอยู่ เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขในปัจจุบัน ด้วยการเลี้ยงชีพแต่พอดี ไม่ฟุ้งเฟ้อ เหลือเก็บไว้ (สมชีวิตา) มีความขยันหมั่นเพียร มีเหตุผลใช้ปัญญาไตร่ตรอง (อุฏฐานสัมปทา) สร้างภูมิคุ้มกัน ปกป้องคุ้มครองรักษาทรัพย์ที่หามาได้ รู้จักแบ่งเก็บแบ่งใช้อย่างรอบคอบ (อารักขสัมปทา) รู้จักคบคนดีเป็นมิตรที่สามารถให้คำแนะนำปรึกษา และให้การสนับสนุนช่วยเหลือได้เมื่อคราวมีทุกข์ภัย ตลอดถึงหาความรู้ใหม่ ๆ ให้ทันต่อเหตุการณ์ (อารักขสัมปทา) และหลักของความสุขของผู้คฤหัสถ์ (คิหิสุข) เป็นการดำเนินชีวิตเพื่อให้เกิดความสุขทั้ง 4 อย่าง กล่าวคือ อนุวัชชสุขมีค่ามากที่สุด เมื่อเกิดความสุขแล้วไม่มีโทษ เศรษฐกิจพอเพียงตามหลักสุขของคฤหัสถ์ เมื่อนำไปใช้คู่กันทำให้เกิดความอยู่ดีมีสุข เพราะสุขจากการใช้ทรัพย์ ที่ทำงานหามาได้ สุขจากการเลี้ยงชีพ สุขจากการไม่เป็นหนี้ สุขจากการประพฤติสุจริต ซึ่งการดำเนินชีวิตตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงตามตามพระพุทธศาสนาเถรวาทดังกล่าวนี้ จัดเป็นการดำเนินชีวิตที่มีประโยชน์ทั้งส่วนตน (อัตตहित) ทั้งส่วนรวม (ปรहित) อย่างแท้จริง

สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระธานี เขมธมโม (จำปา) (2550) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาสัมมาอาชีวะในพระไตรปิฎก” โดยสรุปว่า หลักการของสัมมาอาชีวะเป็นหลักการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องเพราะยึดหลักกุศลกรรมบถของพระพุทธศาสนาหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การดำเนินชีวิตสุจริตทางกาย ทางวาจา และทางใจตามหลักโภควิภาค 4 ได้แก่ แบ่ง 1 ส่วน สำหรับใช้จ่ายเลี้ยงตน เลี้ยงครอบครัว เลี้ยงคนที่ควรบำรุงเลี้ยง และทำประโยชน์ แบ่ง 2 ส่วน สำหรับใช้เป็นทุนประกอบการงานลงทุนประกอบอาชีพที่สุจริตเพื่อเป็นทุนในการประกอบอาชีพที่จัดไว้ 2 ส่วนนั้น เพราะให้ความสำคัญว่า การลงทุนเพื่อประกอบธุรกิจการงานจัดว่าเป็นการพัฒนาอาชีพให้ก้าวสู่ระดับที่สูงขึ้น แบ่งส่วนที่สี่สำหรับเก็บไว้ใช้ในคราวจำเป็นเร่งด่วน คือการจัดสรรทรัพย์

ไว้เพื่อใช้ในคราวฉุกเฉินหรือเหตุการณ์ที่ไม่ได้คิด หรือวางแผนไว้ล่วงหน้า เช่น การเจ็บไข้ได้ป่วย หรืออุบัติเหตุ เป็นต้น จากหลักโศกวิภาคดังกล่าวข้างต้นเปรียบได้กับการออมทรัพย์ในปัจจุบันแต่เป็นการออมอย่างมีแผนที่ชัดเจน กล่าวคือการออมโดยมีเป้าหมาย และมีระเบียบแบบแผน เช่น เพื่อต่อยอดทางธุรกิจ หรือขยายธุรกิจ ออมไว้เพื่อการลงทุนในธุรกิจแขนงใหม่ รวมไปถึงออมไว้เพื่อเป็นหลักประกันในการดำเนินชีวิต และสอดคล้องกับผลการวิจัยของชาติรี ชุมแสน (2561) เรื่อง “การศึกษาทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวคิดในพระสูตรต้นตปิฎกของพระพุทธศาสนาเถรวาท” ที่พบว่า ทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวคิดในพระสูตรต้นตปิฎกของพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นแนวทางดำเนินชีวิต มีความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ อย่างเป็นบูรณาการที่นำไปใช้ใน ชีวิตประจำวัน ดำเนินชีวิตแบบพอมีพอกินพอใช้และสุจริตเป็นสัมมาอาชีวะก่อนเป็นเบื้องต้น แล้วค่อยพัฒนาไปสู่การ กินดีอยู่ดีเป็นลำดับต่อไป เศรษฐกิจพอเพียงจึงปรัชญาหรือแนวคิดโดยมีหลักการและอุดมการณ์ที่จะ ช่วย พัฒนาชีวิตมนุษย์และสังคมโลกให้มุ่งไปสู่ความยั่งยืนด้วยการรู้ตนเอง เพื่อตนเอง พอเพียง มีเหตุผลและพอประมาณ คุณภาพที่เกิดจากเศรษฐกิจพอเพียง จะทำให้สังคมประสบกับสันติสุขอย่างแท้จริงได้ในที่สุด

องค์ความรู้ใหม่

จากการวิเคราะห์แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น เป็นการนำหรือประยุกต์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตหรือเป็นอยู่ได้อย่างมีความสุขตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ส่งเสริมหรือสอดคล้องกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงนั้นพอสรุปได้ดังนี้

แผนภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่

แผนภาพดังกล่าวมีอธิบาย ดังนี้

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงภายใต้กรอบ 3 ห่วง 2 เงื่อนไขนั้น ห่วงที่ 1 ความพอประมาณ

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักความเป็นผู้รู้จักประมาณ กล่าวคือการที่บุคคลจะมีเศรษฐกิจพอเพียงต้องรู้จักประมาณ มีความเพียงพอ ไม่มีความปรารถนาจนเกินไปหรืออยากได้ (โลภ) จนเกินไป ความรู้จักพอประมาณเป็นการมุ่งพัฒนาคุณภาพชีวิตและจิตวิญญาณของคนให้มีความสำนึก (โยนิโสมนสิการ) ก่อนแล้ว จึงอุปโภคบริโภค คือ การยกระดับชีวิตที่สามารถแก้ปัญหาความทุกข์ของบุคคลได้

ความมีเหตุผล อาจอธิบายได้ในมิติของมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลาง แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักทางสายกลางเป็นการนำหลักทางสายกลางไปประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตหรือความเป็นอยู่ สำคัญคือมีความเห็นถูกต้องตรงกับความเป็นจริง (สัมมาทิฐิ) คือเข้าใจเศรษฐกิจหรือความเป็นอยู่ตามหลักความสัมพันธ์แห่งเหตุผล เช่น เข้าใจว่าดำเนินชีวิตอย่างไรจึงจะสามารถตั้งตนได้หรือมีความเป็นอยู่ที่ดี ความเป็นอยู่ของตนนั้นต้องเกื้อกูลสังคมและสภาพแวดล้อมด้วยจึงจะทำให้มีความสุขอย่างยั่งยืน ประพฤติตนแบบพออยู่ พอกิน (พอใช้) ไม่ใช่จ่ายมากเกินไป ใช้จ่ายให้มีความเหมาะสมกับรายรับ

ภูมิคุ้มกัน อาจอธิบายได้โดยหลักการพึ่งตนเอง (นาถกรณีธรรม) แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักการพึ่งตนเองเป็นการนำหลักการพึ่งตนเองไปประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิตหรือความเป็นอยู่ กล่าวคือการที่บุคคลจะมีเศรษฐกิจพอเพียงนั้น ต้องเป็นผู้ที่พออยู่ พอกิน (พอใช้) ด้วยหลักการพึ่งตนเองให้ได้ โดยขั้นแรกเน้นการพัฒนาตนเองให้กินอยู่อย่างพอเพียง ขั้นที่สองจึงเริ่มมีการแลกเปลี่ยนและเกื้อกูลกันมีความเป็นชุมชนและองค์กรชุมชนเกิดขึ้น และขั้นที่สามก็เริ่มมีความเชื่อมโยง และร่วมมือกับโลกภายนอกด้วยการสร้างทำธุรกิจชุมชนขึ้น ซึ่งการนำแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามหลักการพึ่งตนเองหรืออยู่ได้ด้วยตนเอง เป็นสร้างประโยชน์ให้แก่ตนเองและผู้อื่นเพื่อเป็นการพัฒนาชุมชนต่อไป

เงื่อนไขความรู้ ได้แก่ ปัญญา 3 ทาง คือ 1) จิตตามยปัญญา ปัญญาเกิดแต่การคิด การตรึกตรองหาสาเหตุ การคิดพิจารณาหาเหตุผล การสังเกต การไตร่ตรอง ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ 2) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดแต่การสดับตรับฟัง การศึกษาค้นคว้าเล่าเรียนจากครูบาอาจารย์และการศึกษาค้นคว้าจากตำรารับตำราอยู่เสมอ 3) ภวานามยปัญญา ปัญญาเกิดแต่จากการฝึกอบรมหรือการพิจารณาตรึกตรอง และมีการลงมือปฏิบัติจริงๆ เป็นภาคทฤษฎีแล้วปฏิบัติตามได้ เกิดขึ้นหลังจากได้คิดได้ศึกษาเล่าเรียนมาแล้ว เพื่อปรับปรุง พัฒนาชีวิตและสังคมให้ดียิ่งขึ้น ในมิติของเศรษฐกิจคือได้ลงมือปฏิบัติเกี่ยวกับอาชีพหรือเศรษฐกิจจนมีประสบการณ์ตรง ส่วนเงื่อนไขคุณธรรมเป็นเรื่องของการประพฤติดนตามสุจริต 3 หรือกุศลกรรมบถ 10 รวมทั้งคุณธรรมอื่นๆ เช่น ศรัทธา สติ ความเพียร เป็นต้น ศรัทธาหรือความเชื่อในมิติของเศรษฐกิจคือมีความเชื่อมั่นในสิ่งที่ตนกำลังทำอยู่นั้น ส่วนสติคือความมีสติตั้งตนเองอยู่เสมอว่าเป็นใคร ทำอะไร อยู่อย่างไร มีเป้าหมายเพื่อสิ่งใด ดำเนินการถึงไหน ความเพียรนั้นทำให้งานดำเนินไปได้ ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้จะทำให้สามารถทำงานได้สำเร็จตามความมุ่งหวัง

สรุป

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงเป็นการดำเนินชีวิตตามหลักทางสายกลาง เน้นการพึ่งพาตนเองและความสมดุลของชีวิต โดยมีพื้นฐานจากความพออยู่พอกิน และเชื่อมโยงกับจิตใจ จริยธรรม และพุทธธรรม เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน แนวคิดนี้เน้นหลักความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ควบคู่กับความรู้และคุณธรรม เพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสมและรับมือกับการเปลี่ยนแปลงในทุกด้าน ทั้งเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับวิถีชีวิตเรียบง่ายของคนไทย ที่เน้นความไม่ประมาท การใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า และการพึ่งพาตนเอง อันนำไปสู่ความสมดุลและความยุติธรรมในสังคม

ในด้านหลักธรรม พบว่ามีความเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจพอเพียง ได้แก่ หลักสันโดษ ความรู้จักประมาณ ทางสายกลาง การพึ่งตนเอง การใช้จ่ายอย่างเหมาะสม และการมุ่งประโยชน์สุขในปัจจุบัน ซึ่งล้วนสนับสนุนการดำเนินชีวิตอย่างพอดีและยั่งยืน การวิเคราะห์ตามกรอบ 3 ห่วง 2 เงื่อนไข พบว่า ความพอประมาณคือการรู้จักพอดี ไม่โลภเกินไป ความมีเหตุผลคือการดำเนินชีวิตตามหลักความจริงและความเหมาะสม และภูมิคุ้มกันคือการพึ่งพาตนเองและเตรียมพร้อมต่อความเปลี่ยนแปลง ส่วนเงื่อนไขความรู้ ประกอบด้วยปัญญา 3 ด้าน คือ การคิดวิเคราะห์ การศึกษาเรียนรู้ และการลงมือปฏิบัติจริง ขณะที่เงื่อนไขคุณธรรมเน้นความซื่อสัตย์ สติ ศรัทธา และความเพียร ซึ่งช่วยให้การดำเนินชีวิตและการทำงานประสบความสำเร็จ

ข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้ ได้มีการเสนอแนะใน 3 ประเด็น คือ 1) ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย 2) ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ 3) ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากจะได้ผลดีต้องเริ่มที่รัฐบาลกำหนดนโยบายที่ส่งเสริมเศรษฐกิจแบบยั่งยืนเหมาะสมกับสภาพความเป็นอยู่ของประชาชน ในส่วนของเศรษฐกิจพอเพียงนี้รัฐควรได้นโยบายที่จับต้องได้และตรงกับความต้องการของประชาชนโดยเฉพาะประชาชนที่ยังขาดแคลน เพราะความเป็นจริงในปัจจุบันคือคนส่วนหนึ่งมีความเข้าใจและต้องการทำเกษตรแบบไร่นาสวนผสม แต่ไม่สามารถทำได้เนื่องจากความไม่พร้อมในบางเรื่อง เช่น ไม่มีบ่อน้ำ เป็นต้น นโยบายที่รัฐควรดำเนินการ เช่น จัดการสรรที่ดินทำกินสำหรับประชาชนที่ไม่มีที่ดินทำกิน การขุดบ่อน้ำฟรี การส่งเสริมการเลี้ยงปศุสัตว์ การให้ความรู้เกี่ยวกับการทำไร่นาสวนผสมหรือทฤษฎีใหม่ รวมทั้งการจัดตลาดจำหน่ายสินค้าและกำหนดนโยบายควบคุมตลาดสินค้า

2. ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

ผลการศึกษาวิจัยครั้งนี้มีข้อเสนอเพื่อการนำผลการวิจัยไปใช้ดังนี้คือ รัฐบาลควรได้มีความจริงจังตั้งใจจริงที่จะส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อความยั่งยืนของระบบเศรษฐกิจไทยและความอยู่ดีกินดีของประชาชนตามสโลแกน “มั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืน” โดยดำเนินการตามนโยบายที่ได้กำหนดแล้วตั้งผู้วิจัยได้เสนอแนะเชิงนโยบายนั้น ขณะเดียวกันประชาชนต้องเล็งเห็นประโยชน์ของเศรษฐกิจพอเพียงและมีความตั้งใจจริงที่จะพัฒนาความเป็นอยู่ของตนเองให้ดีขึ้น หยุดินสัฟุ่มเพื่อย ไม่หลงกระแสทุนนิยมหรือวัตถุนิยม ตั้งใจอดออม รอมริบ หาทุนส่วนหนึ่งลงทุนทำเศรษฐกิจพอเพียง หรือเริ่มทำไปตามกำลังความสามารถของตน มีความอดทนกับผลผลิตของเศรษฐกิจพอเพียง เพราะเมื่อได้ผลผลิตแล้วแม้จะช้าหน่อยแต่ก็คุ้มค่าระยะยาว

3. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร ผู้วิจัยพบว่ายังมีประเด็นที่ควรได้สานต่อเศรษฐกิจพอเพียง จึงขอเสนอประเด็นสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

- 1) ควรมีการทำวิจัยเกี่ยวกับการแก้ปัญหาความยากจนด้วยหลักเศรษฐกิจพอเพียง
- 2) ควรมีการทำวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่สังคมยุค 4.0
- 3) ควรมีการทำวิจัยเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงในชุมชน
- 4) ควรมีการทำวิจัยเกี่ยวกับการส่งเสริมวัดเพื่อเป็นศูนย์การเรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง

เอกสารอ้างอิง

กรมการพัฒนาชุมชน. (2551). แนวทางส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงในชุมชนสำหรับเจ้าหน้าที่พัฒนาชุมชน. กรุงเทพมหานคร: บางกอกบล๊อค.

- ชาตรี ชุมแสน. (2561). การศึกษาทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวคิดในพระสูตรตันตปิฎกของพระพุทธศาสนาเถรวาท. วารสารมหาจุฬาริชาการ. 5(2), 63-78.
- พระธานี เขมธมโม (จำปา). (2550). ศึกษาสัมมาอาชีวะในพระไตรปิฎก. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระวิทยา ญาณสารโร (คัมภีร์). (2554). ศึกษาแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงที่สอดคล้องกับหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.